

РАБОТА СО НАДАРЕНИ ДЕЦА ВО ИНКЛУЗИВНА УЧИЛНИЦА – СОСТОЈБИ И ПРЕДИЗВИЦИ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Моника Стојановска

Факултет за образовни науки, Универзитет „Гоце Делчев“, Штип
monika.141936@student.ugd.edu.mk

Јадранка Рунчева

Факултет за образовни науки, Универзитет „Гоце Делчев“, Штип
jadranka.runceva@ugd.edu.mk

Апстракт: Инклузивното образование е клучен сегмент на современите образовни системи, чија цел е да обезбеди еднакви можности за сите ученици, без разлика на нивните способности или попречености. Во Република Северна Македонија, како и во многу други земји, динамиката кон инклузивно образование доби на интензитет во последните години. Меѓу учениците отсекогаш имало такви кои се борат со училишните обврски, оние што ги извршуваат обврските со леснотија и оние кои тврдоглаво им се спротивставуваат. Пред да се започне со работа со надарени ученици, треба истите да бидат препознаени. Раното идентификување на надарените ученици е од суштинско значење за да се обезбеди соодветна поддршка и можности за збогатување. ТрудотРабота на надарени деца во инклузивна училишница – состојби и предизвици во Р. С. Македонија е дел од пообемно истражување (дипломски труд). Во трудот најпрвин е дефиниран поимот надареност, а потоа даваме осврт кон работата со надарени деца во инклузивната училишница. Со цел да видиме со какви предизвици се соочуваат македонските наставници во поглед на работата со надарените ученици во основните училишта, ние спроведовме истражување. Истражувањето беше спроведено во септември 2023 година. Во истражувањето учествуваа 51 одделенски наставник од пет училишта во Македонија. Наставниците имаат потреба од обука за работа со надарените ученици.

Клучни зборови: одделенски наставници, инклузија, надарени ученици, Македонија

WORKING WITH TALENTED CHILDREN IN AN INCLUSIVE CLASSROOM – CONDITIONS AND CHALLENGES IN REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA

Monika Stojanovska

Faculty of Educational Sciences, Goce Delcev University Stip
monika.141936@student.ugd.edu.mk

Jadranka Runceva

Faculty of Educational Sciences, Goce Delcev University Stip
jadranka.runceva@ugd.edu.mk

Abstract: Inclusive education is a key segment in the contemporary educational systems, whose aim is to obtain equal possibilities for all students regardless of their abilities or disabilities. In the Republic of North Macedonia, as in many other countries, the dynamics toward an inclusive education has intensified in the past few years. Among the students there are always those that struggle with the school obligations, those that fulfil the obligations with ease and those that stubbornly oppose their obligations. Before the work with talented students is started, they need to be recognized. The early identification of talented students is of essential importance so that an appropriate support and enrichment possibilities are obtained. This paper is derived from larger research (a BA paper), where first is the explanation of the concept of ‘talent’ and then the explanation of the work with talented students in an inclusive classroom. In order to see what type of challenges the Macedonian teachers face in relation to work with talented students in Elementary schools, we conducted our research. The research was conducted in September 2023. It included 51 elementary school teachers from five schools in Macedonia. The teachers have a need of training for the work with talented students.

Key words: elementary school teachers, inclusion, talented students, Macedonia.

Поимот надареност

Инклузивното образование има за цел да обезбеди еднакви можности за сите ученици, без разлика на нивните способности или попречености. Во овој контекст, надарените деца, кои покажуваат исклучителни способности и потенцијал, бараат и специјализирано внимание и поддршка. Постојат бројни обиди да се дефинира надареноста. Најприфатена е дефиниција на Корен: *Надареноста претставува склоп на особини, врз основа на кои поединецот е способен трајно да постигнува исклучително високи резултати во едно или во повеќе подрачја на човековата дејност. Тој склоп особини го чинат: општи и специфични способности, креативност и сплет на бројни карактеристики на личноста и мотивацијата* (Малчески и Малческа, 2019). Меѓу вршниците, надарените ученици се истакнуваат по својата оригиналност, креативност, создавање нови идеи и отвореност кон нови искуства. Важно е да се нагласи дека сите карактеристики се претставени различно кај различни ученици, но тие комуницираат, проникнуваат и резултираат во однесување што е карактеристика на надарените индивидуи. Надареноста кај децата е повеќеслоен и често дебатен концепт во областа на образованието и психологијата. Тоа се однесува на исклучителни способности или потенцијали во една или повеќе области, како што се интелектуални, креативни, уметнички, лидерски или специфични училишни дисциплини. Ќе наведеме неколку клучни димензии на надареноста кај децата (Reis & Renzulli, 2010):

- **Интелектуална надареност:** Ова е најчесто препознаена форма на надареност, каде што децата покажуваат исклучителни когнитивни способности. Тие може да имаат длабоко разбирање на сложените концепти, напредни вештини за решавање на проблеми и високи нивоа на интелектуална љубопитност;
- **Училишна надареност:** Некои ученици се истакнуваат во еден или повеќе училишни предмети, како што се математика, наука, литература или странски јазици. Училишната надареност, често се идентификува преку стандардизирано тестирање во одреден предмет;
- **Креативна надареност:** Креативната надареност ја вклучува способноста на детето да размислува и да создава уникатни и имагинативни начини. Овие деца може да се истакнат во уметнички определби, креативно пишување, музика или други експресивни форми на комуникација;
- **Лидерска надареност:** Некои деца покажуваат силни лидерски вештини уште од мали нозе. Тие може да имаат способност да ги инспирираат и мотивираат другите, да покажат ефективно одлучување и високо ниво на емоционална интелигенција;
- **Социјална и емоционална надареност:** Надарените деца може да имаат зголемена социјална и емоционална свест. Тие може да бидат исклучително емпатични, социјално вешти или да имаат длабоко разбирање за своите емоции, како и за емоциите на другите.

Од претходното дефинирање за надареноста, може да кажеме дека таа се јавува во сите сфери на човековото живеење. Па, имајќи го сето тоа во предвид, невозможно е да извршиме целосна класификација на видовите надареност. Постојат бројни обиди за класификација на видовите надареност, па токму затоа тие обиди можат да доведат и до нивно преклопување. Детерминирањето на различните видови надареност, најчесто се врши според различни концепции и различни критериуми. Неколку видови надареност кои ги наведуваат Малчески и Малческа, 2019, се: повеќекратна надареност; надареност за математика; надареност за уметности (ликовна надареност, музичка надареност, надареност за сценска уметност); вербална надареност; надареност за лидерство.

Идентификување на надареноста и предизвици во идентификувањето на надарените деца

Идентификувањето на надарените ученици е првиот чекор во задоволувањето на нивните образовни потреби во рамките на инклузивната училиница. Традиционалните проценки, како што се тестовите за интелигенција, не секогаш можат да ги доловат различните таленти и потенцијали кои се наоѓаат кај надарените деца од различно потекло. За да се реши ова, наставниците треба да ги разгледаат алтернативните методи на оценување, како што се на

пример оценките на портфолио, номинациите на наставниците (Neihart, 2016). Идентификувањето на надарените деца може да биде предизвик поради разновидноста на надареноста и присуството на асинхрон развој, каде што интелектуалниот, емоционалниот и физичкиот развој на детето може да не се усогласат. Вообичаено се користат неколку методи за да се идентификуваат надарените деца (VanTassel - Baska, 2015):

- Стандардизирани тестови: IQ тестовите и стандардизираните училишни тестови често се користат за да се идентификува интелектуалната и училишната надареност. Овие тестови ги проценуваат когнитивните способности и знаењето на ученикот во одредени предметни области.
- Препораки од наставникот и родителите: Наставниците и родителите кои ги набљудуваат исклучителните способности на детето може да ги препорачаат за надарени програми или оценки. Тие обезбедуваат вредни сознанија за однесувањето и перформансите на детето.
- Портфолија и креативни оценки: За деца со креативни или уметнички таленти, портфолијата на нивната работа или креативните оценки може да се користат за да се идентификува надареноста во овие домени.
- Набљудување и списоци за проверка: Психолозите и наставниците често користат набљудување и листи за проверка за да ја проценат социјалната и емоционалната интелигенција, лидерските вештини или други некогнитивни способности на детето. Идентификувањето на надарените деца не е без свои предизвици, а овие предизвици може да варираат во зависност од специфичната димензија на надареноста. Некои вообичаени предизвици вклучуваат (Reis & Renzulli, 2010) :
 - Помалку застапеност: Одредени групи надарени деца, како што се оние од семејство со ниски приходи, културно - различно потекло или оние со попреченост, може да бидат недоволно застапени во надарените програми поради системски предрасуди во методите за идентификација.
 - Асинхрон развој: Надарените деца може да покажат значителни разлики во нивниот интелектуален, емоционален и физички развој, што го отежнува идентификувањето на нивниот вистински потенцијал.
 - Заблуди: Заблуди за надареноста, како што е претпоставката дека сите надарени деца имаат добри училишни резултати или дека не им е потребна дополнителна поддршка, може да ги попречат напорите за идентификација.
 - Преголемо нагласување на тестирањето: Потпирањето само на стандардизирани тестови, може да доведе до исклучување на децата кои поседуваат исклучителни таленти.

Важноста на негувањето на надарените деца

Негувањето на надарените деца е неопходно од неколку причини (Delisle, 2015):

- Реализација на потенцијалот: Надарените деца имаат потенцијал да дадат значителен придонес во општеството во различни области. Негувањето на нивната надареност им овозможува да го достигнат својот целосен потенцијал.
- Спречување на недоволно постигнување: Без соодветна образовна и емоционална поддршка, надарените деца може да се онеспособат или да имаат недоволно постигнување, што доведува до губење на потенцијалот.
- Социјална и емоционална благосостојба: Надарените деца може да се соочат со уникатни социјални и емоционални предизвици, како што се перфекционизам или социјална изолација. Обезбедувањето поддршка на децата им помага да се справат со овие проблеми.
- Разновидност и иновации: Негувањето на надареноста промовира разновидност на мисли и иновации, придобивки од општеството како целина преку поттикнување на нови идеи и напредок.
- Еднаквост и вклучување: Со обезбедување на надарени програми и можности, кои се достапни за сите деца без оглед на нивното потекло, се промовира еднаквост и вклученост во образованието.

Според Ford (2013), важноста на инклузивноста за надарените деца е во следниве аспекти:

- Препознавање на надареноста: Инклузивните училници кои ја признаваат надареноста

гарантираат дека се прифаќаат уникатните таленти и потреби на овие ученици.

- Спречување на недоволно постигнување: Без соодветна поддршка, надарените ученици може да имаат недоволно постигнување или да се отфрлат, што ќе доведе до губење потенцијал. Инклузивноста може да помогне да се спречи ова.
- Социјален и емоционален развој: Инклузивните поставки обезбедуваат можности за надарените ученици да развијат витални, социјални и емоционални вештини, како што се тимска работа и емпатија.

Идентификувањето на надарените деца е клучно за да им се обезбедат соодветни образовни можности и поддршка што им е потребна за да напредуваат. Сепак, овој процес не е без предизвици, вклучувајќи недоволна застапеност и заблуди за надареноста.

Негувањето на надарените деца е од суштинско значење за реализација на нивниот потенцијал, спречување на недоволно постигнување, промовирање на различности и иновации, поттикнување на еднаквост и вклученост во образованието.

Обврска на наставниците и родителите е да ја препознаат и поддржат надареноста кај сите деца, без оглед на нивното потекло или околност, за да обезбедат посветла иднина за сите.

Инклузивна училишница за надарени ученици

Надарените деца покажуваат исклучителни интелектуални, креативни и социјални способности кои често ги издвојуваат од нивните врстници. Во инклузивна училишница, каде што учениците со различни способности и различни потекла учат заедно, од клучно значење е да се одговори на уникатните потреби на надарените деца.

Урамнотежувањето на индивидуализираните потреби на надарените ученици со целите на инклузија може да биде предизвик. Некои наставници се загрижени поради тоа што, ако се фокусираат премногу на надарените ученици, може да се занемарат потребите на другите ученици во училишницата (Cross, 2018).

За да се одговори на овој предизвик, од клучно значење е да се одржи отворена комуникација со родителите, учениците и колегите, за да се создаде поддржувачка средина за учење за сите ученици.

Креаторите на политиките, наставниците и родителите мора да работат заедно за да развијат политики кои даваат приоритет на идентификацијата и образование на надарените деца во рамките на инклузивното образование. Ова вклучува соодветно финансирање за професионален развој, ресурси и истражување.

Според Neihart (2016), некои стратегии за инклузивна училишница се:

- Диференцирана настава: Наставниците треба да ги приспособат наставните методи за да ги задоволат различните потреби на учениците, вклучително и на надарените ученици.
- Индивидуален образовен план (ИОП): Потребно е да се развие ИОП со кој наставниците ќе ги прикажат специфичните цели
- Програми за збогатување: Да се понудат напредни предмети, воннаставни активности или програми за менторство, за понатаму да се негуваат надарените ученици
- Флексибилно групирање: Да се дозволат флексибилни стратегии за групирање кои на надарените ученици ќе им овозможат да соработуваат со нивните врстници со различни способности.

Предизвици со кои се соочуваат наставниците (Tomlinson, 2014):

- Обука на наставници: На многу наставници им недостасува специјализирана обука за идентификување и поддршка на надарените ученици во инклузивна училишница.
- Временски ограничувања: Урамнотежувањето на потребите на надарените ученици со потребите на другите, може да биде предизвик поради ограниченото време за настава и барањата од наставната програма.
- Распределба на ресурси: На инклузивното образование често му недостасуваат потребни ресурси, вклучувајќи материјали, персонал и финансирање за специјализирани програми за надарени деца.

Надарените деца во македонскиот образовен систем

Македонскиот образовниот систем е во фаза на реформи и модернизација. Иако постојат законски рамки и политики за инклузивно образование, сепак во нивната имплементација има предизвици. Програмите за работа со надарени деца се засновани на национални стандарди, но не се согласуваат секогаш со потребите на самото дете. Одделувањето на надарени ученици и нивната адекватна поддршка не се совршено реализирани во сите училишта. Постојат и предизвици во идентификацијата на надарените деца. Во некои случаи, примарните училишта немаат доволен капацитет и обука за да ги идентификуваат овие ученици. Сепак, има и позитивни промени. Дел од училиштата го воведоа моделот на инклузивно образование и работат на подобрување на обработката на надарени ученици во рамките на инклузивни одделенија (Малчески и Малческа, 2019). Образовните институции работат за подигнување на свеста и обуката на наставници за инклузивност. Ова е позитивен чекор кон подобрување на состојбата (Ачковска Лешковска, 2022). Во Македонија, постојат неколку предизвици во справувањето со образовните потреби на надарените деца и од суштинско значење е да се усвои посистематски и посеопфатен пристап за поддршка на нивниот развој. Сегашната ситуација често резултира со исклучителни достигнувања на овие деца да бидат прикажани на платформите на социјалните медиуми, но долгорочната поддршка што ја добиваат е несоодветна. Едно клучно прашање е недостатокот на свест и разбирање кај родителите и образовните институции за тоа како да се препознаат и негуваат надарените ученици. Надарените деца често покажуваат хиперсензитивност, хиперактивност, ненаситна љубопитност и напредни когнитивни способности. Сепак, овие знаци може да бидат занемарени или погрешно разбрани, оставајќи многу надарени деца без соодветни образовни можности. (Ачковска Лешковска, 2022). Понатаму, јавноста и образовните институции имаат тенденција да реагираат само кога надарено дете стекнува меѓународно признание или кога вниманието на медиумите ги истакнуваат нивните достигнувања. Овој спорадичен интерес не е погоден за доследна поддршка на растот и развојот на надарените деца. Честопати, овие деца се оставени сами да се движат низ образовниот систем, што може да биде предизвик и за нив и за нивните родители. Решавањето на овие прашања бара систематско менување на пристапот, почнувајќи со реформирање на програмите за образование на наставници, за да се осигура дека наставниците се опремени ефективно да ги препознаваат и да ги поддржуваат надарените ученици. Дополнително, има потреба од повеќе кампањи за подигнување на свеста и групи за поддршка на родителите за да се обезбедат насоки и ресурси за родителите на надарените деца.

Македонија се соочува со предизвици во адекватно идентификување и негување на надарените деца, што може да резултира со пропуштени можности за нивен развој. Потребен е посеопфатен и систематски пристап, вклучувајќи обука на наставниците и зголемена свест за подобра поддршка на овие исклучителни ученици во текот на нивното образовно патување. (МОН, 2018)

Во Македонија недостигаат податоци и систематски пристап за препознавање и поддршка на надарените и талентирани деца. За жал, институциите во земјата се чини дека не обезбедуваат соодветна помош или програми за овие деца, оставајќи ги родителите и наставниците сами да се движат низ системот (Документарен магазин, 2022). Едно од клучните прашања е отсуството на специјализирани образовни програми или институции кои ги задоволуваат потребите на надарените деца.

Предизвиците за препознавање и поддршка на надарените и талентирани деца во Северна Македонија ја истакнуваат потребата од систематски и координиран пристап кој опфаќа идентификација и приспособени образовни програми. Сето ова ќе помогне да се осигураме дека надарените ученици ќе ја добијат потребната поддршка за да го достигнат својот целосен потенцијал.

Методологија

Во септември 2023 година спроведовме истражување, во пет основни училишта во Република Северна Македонија. Во истражувањето беа опфатени одделенските наставници. Беше подготвен онлајн прашалник, составен од шест кратки прашања.

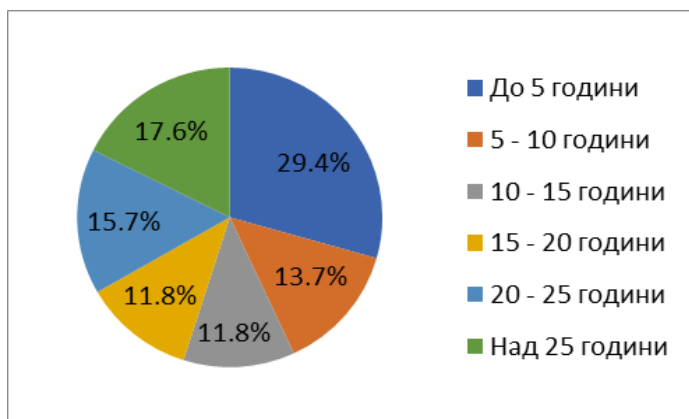
Целта на прашалникот е да согледаме, дали наставниците имаат работено со надарени ученици, колку надарените ученици се препознаени од страна на нивните наставници, дали наставниците имаат потреба од помош за да ги препознаат надарени ученици и дали имаат доволно добри услови за работа со надарени ученици во една инклузивна училишница.

Резултати и дискусија

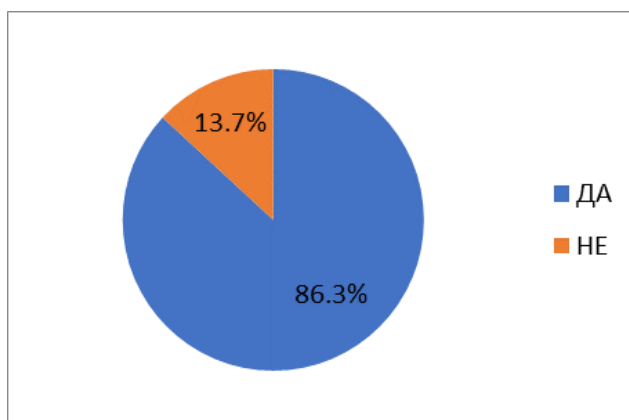
Во прашалникот се опфатени 51 одделенски наставници од пет основни училишта во Македонија, како: ООУ „Методи Митевски Брицо“ – Лозово, ООУ „Гоце Делчев“ – Свети Николе, ООУ „Димитар Влахов“ – Штип, ООУ „Васил Главинов“ – Велес, ООУ „Малина Поп Иванова“ – Кочани.

Во однос на работното искуство на наставниците во училиштата може да се забележи (графикон 1), дека најголем процент од наставниците имаат работно искуство во воспитно – образовна институција до 5 години (29.4%). Но, не е мал и процентот на одделенски наставници со над 20 години работно искуство (33,3%).

Кога станува збор за работата со надарени ученици (графикон 2), голем дел од наставниците имаат искуство во работа со надарени ученици (86.3%), додека помал дел немаат работно искуство со надарени ученици (13.7%).

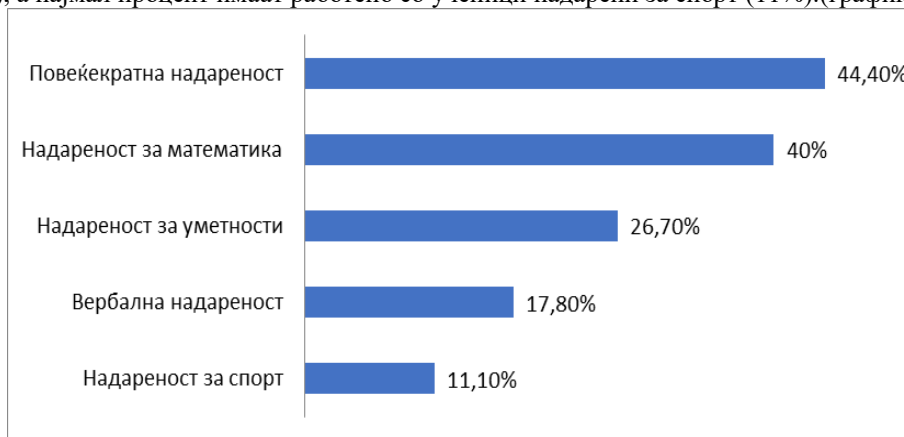

Графикон бр.1 – Работно искуство во воспитно образовна институција

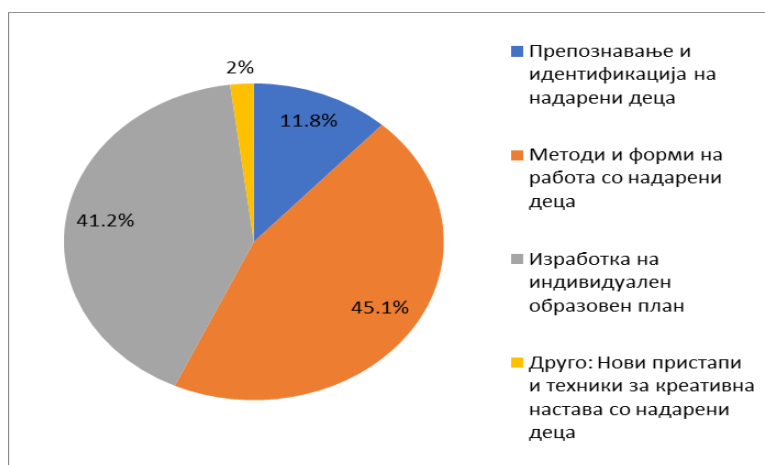
Графикон бр.2 – Искуство со надарени ученици

Најголем процент од наставниците имаат работено со ученици со повеќекратна надареност (44.4%), а најмал процент имаат работено со ученици надарени за спорт (11%).(графикон 3).

Графикон бр.3 – Вид на надареност

Во однос на тоа кои форми на работа ги користат наставниците во работата со надарени ученици, најголем дел од наставниците (24 наставници) користат индивидуална форма на работа, а неколку наставници ги наведуваат групна форма на работа, фронтална форма на работа и работа во парови. Додека пак, дел од наставниците, наведуваат и онлајн квизови, дополнителни активности и истражување на нови работи што се интересни за учениците. Кога станува збор за усовршувањето на наставниците за работата со надарени ученици (графикон 4), најголем дел од наставниците имаат потреба од нивно усовршување за методите и формите на работа со надарени ученици (45%). Со мала разлика наставниците имаат потреба од усовршување за изработка на индивидуален образовен план (41%). Додека, помал дел од наставниците имаат потреба од усовршување за препознавање и идентификација на надарените ученици (11.8%).

Графикон бр.4 – Потребно усовршување на наставниците за работа со надарени ученици

Во однос на условите кои се потребни да се подобрат, со цел да се обезбедат соодветни услови на наставниците за работа со надарени деца (графикон 5), најголем дел од наставниците сметаат дека е потребна обука на наставници за работа со надарени деца (74.5%), а помал дел

сметаат дека е потребен поголем број на вработени стручни лица (21.6%). Како други одговори на ова прашање добивме: (потребно да се подобрат условите за работа; потребно е кога ќе се детектираат таквите ученици во нашиот образовен систем, постојано да се надоградува и продлабочува нивното знаење; да се работи постојано на црпење на нови извори на знаења; да се организираат натпревари за истакнување на знаењата и вештините; да се поттикнат сите чинители во образовниот процес да работат со посебни методи и техники). Штета е да се прекине посебниот приод во работата со таквите ученици, бидејќи со губењето на мотивот за работа и продлабочувањето на знаењата, се губи и талентот и желбата за напредок кај таквите ученици. Да ги негуваме потенцијалите на нашите надарени ученици, бидејќи како одминува времето таквите ученици стануваат вистинска реткост. (одговори на наставниците)

Графикон бр.5 – Услови за работа со надарени ученици

Заклучок

Инкорпорирањето ефективни стратегии за работа со надарени деца во инклузивна училишница не е само педагошка неопходност, туку и морален императив. Препознавањето и задоволувањето на уникатните потреби на надарените ученици гарантира дека тие се предизвикани, ангажирани и овластени да го достигнат својот целосен потенцијал. Дискутираните методи, вклучувајќи пристапи за идентификација и приспособени стратегии за поддршка, служат како вредни алатки за создавање средина за учење која е инклузивна и правична за сите ученици. Сепак има бројни предизвици со кои наставниците мора да се справат: ограничената обука, временските ограничувања и распределбата на ресурсите. Со инвестирање во професионален развој, управување со времето и правична дистрибуција на ресурсите, наставниците и креаторите на политики можат да ги ублажат овие предизвици и да поттикнат средина во која секој ученик, без оглед на нивните способности, може да напредува. Успехот на инклузивното образование зависи од нашата способност да ги препознаеме и негуваме потенцијалите кои ги носат надарените деца во различниот пејзаж во училишницата. Со тоа, ние не само што го збогатуваме образовното искуство за надарените ученици, туку создаваме и поинклузивна и правична средина за учење што е од корист за сите ученици и општеството како целина.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Ачковска Лешковска, Е. (2022): Дали им посветуваме доволно внимание на надарените деца?, Преземено на 10 септември 2023 година од <https://licevlice.mk/intervju-elena-achkovska-leshkovska-dali-im-posvetuvame-dovolno-vnimanie-na-nadarenite-decza/>
- Cross, T. L. (2018). On the social and emotional lives of gifted children. In A. E. Waterman & R. J. Matthews (Eds.), *The Routledge International Handbook of Social Emotional Learning: Promoting safe and caring schools* (pp. 38-49). Routledge.

- Delisle, J. R. (2015). Parenting gifted kids: Tips for raising happy and successful gifted children. Free Spirit Publishing.
- Ford, D. Y. (2013). Multicultural Gifted Education (2nd ed.). Prufrock Press.
- Gallagher, D. J., & Clifford, M. (2018). The Gifted Child in the Regular Classroom: A Guide for Teachers and Administrators (2nd ed.). Free Spirit Publishing.
- Maker, C. J., & Nielson, A. B. (1996). Curriculum development and teaching strategies for gifted learners. Prufrock Press.
- МОН. (2018). *СТРАТЕГИЈА за образованието за 2018-2025 година и Акциски план.*, Скопје : Министерство за образование и наука на Република Македонија
- Neihart, M. (2016). The Social and Emotional Development of Gifted Children: What Do We Know? In M. Neihart, S. M. Reis, N. M. Robinson, & S. M. Moon (Eds.), *The Social and Emotional Development of Gifted Children: What Do We Know?* (pp. 3-14). Prufrock Press.
- Reis, S. M., & Renzulli, J. S. (2010). Is There Still a Need for Gifted Education? An Examination of Current Research. *Learning and Individual Differences*, 20(4), 308-317.
- Rogers, K. B. (2017). *Re-forming Gifted Education: How Parents and Teachers Can Match the Program to the Child.* Great Potential Press.
- Tomlinson, C. A. (2014). *Differentiation and the Brain: How Neuroscience Supports the Learner-Friendly Classroom.* ASCD.
- VanTassel-Baska, J. (2015). *Content-Based Curriculum for High-Ability Learners* (3rd ed.). Prufrock Press.
- Olenchak, F. R. (2001). Lessons learned from gifted children about differentiation. *The teacher educator*, 36(3), 185 – 198.
- Reis, S. M., Gentry, M., & Park, S. (2017). Extending the pedagogy of gifted education to all students. *Gifted Child Quarterly*, 61(2), 110 – 123.
- Westberg, K. L., Archambault, F. X., Dobyons, S. M., & Salvin, T. J. (1993). An enrichment program for gifted elementary students: Effects on motivation for learning. *Gifted Child Quarterly*, 37(3), 129 – 135.
- Малчески, Р. и Малческа, Ц., *Работа со надарени ученици*, Скопје 2019, Преземено на 12 септември 2023 година од <http://Armaganka.org.mk/uploads/books/6szgCFoGUWfB9SYO6iriQ.pdf>